

जडीबुटी अनुसन्धानमा सहभागिमूलक कार्य तथा सिकाइः प्रक्रिया र उपलब्धिहरू

हरिराज न्यौपाने

समाज रुपान्तरणका दुई पाटा मध्ये स्रोतको दिगो व्यवस्थापनबाट बढी फाइदा कसरी लिने भन्ने अध्ययन अनुसन्धान एउटा पाटो हो भने उक्त व्यवस्थापनबाट स्रोतमा आश्रित समुदायसम्म कसरी उच्चतम पहुँच र फाइदा दिने भन्ने अर्को पाटो हो । लक्ष्मण यापा (सन् १९९३) का अनुसार धेरैजसो प्रविधि केन्द्रित अनुसन्धानले सामाजिक, सांस्कृतिक र पर्यावरणीय पक्षहरू तर्फ ध्यान दिन नसक्दा त्यसको प्रतिफल लक्षित समुदायमा पुग्न नसकेको वा परिणामलाई अस्वीकृत गरिएको समेत पाइन्छ । यस कुरालाई मध्यनजर राख्दै फरेष्टएक्सनले अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयको सहकार्यमा स्थानीय सहभागितामा आधारित 'दिगो रुपमा जडीबुटीको सङ्कलन गर्ने विधि विकास' सम्बन्धी अनुसन्धान सुरु गरेको छ ।

अनुसन्धानको क्रममा स्थानीय व्यक्तिहरू र सामुदायिक वन (सा.व) उपभोक्ता समितिका सदस्यहरूसँगको अन्तर्क्रियाबाट समूह भित्र विभिन्न खालका समस्याहरू भएको थाहा भयो । उपभोक्ताहरूले सा.व. को सम्बन्धमा धेरै कुरा नबुझ्नु, उनीहरूको वन व्यवस्थापन तथा समूहको संस्थागत विकासमा न्यून सहभागिता रहनु वा चाख नदेखिनु जस्ता समस्याहरू एकातिर देखियो भने अर्कातिर जडीबुटी के हो, के मा प्रयोग हुन्छ र कसरी व्यवस्थापन गरेमा त्यसबाट उपभोक्ताहरूले फाइदा पाउन सक्छन् भन्ने बारेमा पनि थाहा नभएको पाइयो । सा.व.मा पाइने जडीबुटीहरूको सदुपयोग हुन नसकी खेर गैह्रहेको विडम्बना पनि जानकारी भयो । यी लगायत अन्य विभिन्न समस्याहरू एवम् सवालहरू भएको र त्यसको समाधानको लागि के गर्न सकिन्छ भनेर यस अनुसन्धानमा छनौट भएका नवलपरासीको सुन्दरी र दोलाखाको वैशाखेश्वरी सा.व. उपभोक्ता समूहहरू^१का समितिहरूसँग पटक पटक विचार विमर्श गरियो । उक्त विचार विमर्शको फलस्वरूप यस्ता समस्या एवम् सवालहरूबारे सम्पूर्ण उपभोक्ताहरूले थाहा पाउनु पर्छ र उनीहरूको सूझाव सल्लाह लिएर मात्र अध्ययन प्रक्रिया अघि बढाउनु पर्छ भन्ने कुरा आए पछि सो सम्बन्धमा छलफल गर्न टोल-टोलमा जाने, टोल-टोलमा छलफल चलाउन स्वयमसेवक छान्ने र सहजीकरण तालिम दिने, टोल प्रतिनिधिको छनौट गर्ने, प्रत्येक टोलबाट आएका विविध कुराहरूको बारेमा समितिलाई जानकारी दिने, हरेक तथ्य तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्ने, साधारण सभामा प्रस्तुत गरी कामको योजना बनाउने, सो योजना कार्यान्वयन गर्ने र ती कार्यहरूको अनुगमन तथा सिकाइबाट भावी योजनाहरू निर्माण गर्दै अघि बढ्न उपयुक्त हुने कुरा आयो । यी माथि उल्लेखित विभिन्न क्रियाकलापहरू सञ्चालन गरिएको र तिनै क्रियाकलापलाई सहभागिमूलक कार्य तथा सिकाइ प्रक्रियाका चरणका रुपमा लिइएको छ । यस प्रक्रियामा समूहका विभिन्न समस्या एवम् सवालहरूलाई विश्लेषण गरी योजनामा ढालेर सो योजनाका कार्यहरू कार्यान्वयन गर्नुका साथै ती कार्यहरू के कसरी सम्पन्न भए, त्यसमा के कस्ता कमजोरीहरू रहे र त्यसलाई अब कसरी सुधार गरेर लैजान सकिन्छ भन्ने कुरा समेटिएको हुन्छ । यस लेखमा सहभागिमूलक कार्य तथा सिकाइ प्रक्रियाले सुन्दरी सा.व. उपभोक्ता समूहमा के कस्तो प्रभाव पारेको छ र यसको जडीबुटी अनुसन्धानमा के महत्व छ भन्ने कुराको विश्लेषण गर्न खोजिएको छ ।

^१ सुन्दरी सा.व. मध्य तराईमा र महाभारत पर्वतको फेदीमा अवस्थित छ । यस सा.व. को क्षेत्रफल ३९० हेक्टर छ जहाँ प्रजाति विविधताको दृष्टिकोणले हेर्दा २०० भन्दा बढी प्रजातिहरू पाइन्छन् भने १५० भन्दा बढी जडीबुटीका प्रजातिहरू पाइन्छन् । यस समूहमा आधिकारिक रुपमा १२४० उपभोक्ता सदस्यहरू छन् । वैशाखेश्वरी सा.व. दोलाखा जिल्लाको उच्च पहाडी क्षेत्रमा पर्दछ । यस सा.व. को क्षेत्रफल १०२.८५ हेक्टर छ जहाँ प्रजाति विविधताको दृष्टिकोणले हेर्दा करिब २०० प्रजातिहरू पाइन्छन् भने १०० भन्दा बढी जडीबुटीका प्रजातिहरू पाइन्छन् ।

अनुसन्धान सुन्दरी सा.व. मा कुरिलो र हरो तथा बैशाखेश्वरी सा.व. मा चिराइतो र मछिनो गरी चार जडीबुटीजन्य प्रजातिमा केन्द्रित रहेको छ । यस अनुसन्धानमा सम्बन्धित सा.व. का उपभोक्ताहरु, फरेष्टेक्सन र अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयका अनुसन्धानकर्ताहरु करिब डेढ वर्षदेखि लागि पर्दै आएका छन् ।

सहभागिमूलक कार्य तथा सिकाइ प्रक्रियाका चरणहरु

यी दुवै समूहमा अनुसन्धान कार्य सुरु गर्नु पूर्व सा.व. उपभोक्ता समितिहरूसँग छलफल गरेर उनीहरुको प्रतिबद्धता भए बमोजिम समूहको छनौट गरिएको थियो । त्यसपश्चात् समूहमा सहभागिमूलक कार्य तथा सिकाइ प्रक्रियाका चरणहरु क्रमशः गरिदै आइएको थियो । सुन्दरी सा.व. उपभोक्ता समूहमा गरिएको सहभागिमूलक कार्य तथा सिकाइ प्रक्रियाको बारेमा सङ्क्षिप्त रूपमा तल चर्चा गरिएको छ ।

१. उपभोक्ता समितिसँग छलफल

सर्वप्रथम वन उपभोक्ता समिति र फरेष्टेक्सनका अनुसन्धानकर्ताहरुको बीचमा समूहको गतिविधि लगायत विभिन्न पक्षमा छलफल भएको थियो । ती समूहमा धेरै समस्याहरु भएको र सुधार गर्न नसकिएको अवस्था छ भन्ने थाहा भयो । समितिका सदस्यहरुको विचारमा आफ्ना समूहमा भएको प्रमुख समस्याहरुमा उपभोक्तामा सा.व.को अवधारणाबारे जानकारी नहुनु, सरकारी नीति नियम के छ थाहा नहुनु, आफ्नै सा.व. को संरक्षण, व्यवस्थापन र स्रोतको वितरण सम्बन्धमा बनाइएका नियमहरु के-के छन् थाहा नहुनु, साधरण सभामा कम उपभोक्ताहरुको उपस्थिति रहनु, समितिले गरेको निर्णयहरु उपभोक्ता तहसम्म नपुग्नु, समूहको कोष कति छ र के-के काममा कति-कति खर्च भईराखेको छ सोबारे उपभोक्ताहरुलाई थाहा नहुनु, आदि थिए । त्यसमा पनि समितिले आफूहरु उपभोक्ताहरुको तहसम्म पुग्न नसकेको र उनीहरुको कुरा पनि समितिसम्म आउन नसकेको वा सञ्चार नभएको र यसै कारणबाट अनेक समस्याहरु निस्किएका छन् भनी स्वीकार गरेका थिए । अब, यी समस्याहरुलाई के कसरी समाधान गर्दै जान सकिन्छ भन्ने विषयमा छलफल हुँदा समूहमा एकै पटक कुरा गरेर सबै उपभोक्तालाई बुझाउन नसकिने र यी समस्याहरु समाधान गर्न उनीहरु सबैले बुझ्नु पनि पर्ने साथै उनीहरुको सहभागिता पनि बढाउनु पर्ने भन्ने भए पछि स-साना समूहहरुमा छलफल चलाउने भन्ने निर्णय भयो । सोका लागि समूहलाई पायक पर्ने किसिमले ७२ टोलमा विभाजन गरियो ।

वन उपभोक्ता समूह धेरै ठूलो भएकोले १-२ जना सहजकर्तालाई टोल बैठकहरु चलाउन तथा सहजीकरण गर्न महिनौ लाग्ने हुँदा समितिसँग भएको छलफलमा स्वयम्सेवक छनौट गरी उनीहरुलाई उक्त प्रक्रियाको बारेमा तालिम दिई उनीहरु मार्फत नै कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने निर्णय गरिएको थियो । जसअनुसार १४ जना स्वयम् सेवक (महिला र पुरुष) विभिन्न टोलबाट पर्ने गरी छनौट गरिएको थियो ।

२. स्वयम् सेवकका लागि सहजीकरण सम्बन्धी तालिम

यसरी सुन्दरी सा.व. उपभोक्ता समूहमा स्वयम्सेवक छनौट गरी ती स्वयम्सेवकका लागि सा.व. को अवधारणा र जडीबुटी अनुसन्धान सम्बन्धी जानकारी दिनाको साथै विशेष गरेर स्वयम्सेवकलाई टोल टोलमा छलफल कसरी चलाउने भन्ने बारेमा अभ्यास सहितको दुई दिने तालिम सञ्चालन गरिएको थियो । सोही तालिमको अवधिमा दुई-दुई जना स्वयम्सेवकहरुको टोली बनाई एक जनाले सहजीकरण गर्दा अर्काले छलफलमा उठेका कुराहरुको टिपोट गर्ने जिम्मेवारी दिइएको थियो । त्यस क्रममा कुनै समस्या आएमा वन समिति तथा अनुसन्धानकर्ताहरूसँग सर-सल्लाह गरी काम गर्ने सहमति भएको थियो ।

३. टोल-टोलमा छलफल र टोल प्रतिनिधिहरुको छनौट

यसरी दुई जना स्वयम्सेवक मिलेर एउटा-एउटा टोलमा मिटिङ सञ्चालन गर्दै जाँदा ५४ टोलमा नै सम्पूर्ण उपभोक्ताहरूसँगको छलफल सकिएको थियो किनकी उपभोक्ताहरु आ-आफ्नो पायक पर्ने टोल

वैठकमा स्वतस्फूर्त रुपमा नै उपस्थित भए । यसरी स्वयम्सेवकले टोल-टोलमा छलफल चलाउँदा उठेका विविध समस्याहरू एवम् त्यसका समाधानका उपायहरूको पनि टिपोट गरेका थिए । यसरी टोलबाट

उठेका कुराहरूको बारेमा समितिलाई जानकारी कसले दिने भन्ने भए पछि टोल प्रतिनिधि चयन गरिएको थियो जसले टोलका कुरा समितिमा र समितिमा भएका निर्णयहरू उपभोक्ताहरू समक्ष पुऱ्याउने काम गर्दछन् । हरेक टोलमा छलफलका क्रममा नै एक-एक जना महिला र पुरुष टोल प्रतिनिधिहरू छानिएका थिए । यसरी परिमार्जित ५४ टोलबाट १०७ जना टोल प्रतिनिधिको छनौट गरिएको थियो (बक्स नं. १ हेर्नुहोस्) । यसरी धेरै टोल प्रतिनिधिहरू भएपछि आ-आफ्ना टोलका कुराहरू के कसरी राख्ने भन्ने विषयमा छलफल गर्न टोल प्रतिनिधिहरूको मात्र बैठक गर्ने निर्णय भयो ।

बक्स १: समूहलाई टोल विभाजन र प्रतिनिधिहरू				
वडा नं.	टोल संख्या	टोल प्रतिनिधि संख्या	टोल प्रतिनिधि गोष्ठी	वडा प्रतिनिधि संख्या
१	९	१८	१	३
२	१०	२०	१	३
३	३	५	१	२
४	३	६		२
५	९	१८	१	३
६	५	१०	१	३
७	६	१२		२
८	६	१२	१	३
९	३	६		२
जम्मा	५४	१०७	६	२३

४. टोल प्रतिनिधिहरूको छलफल

यसरी प्रत्येक टोलबाट आएका १०७ प्रतिनिधिहरूको सङ्ख्या निकै ठूलो भएकोले ६ ओटा छुट्टा-छुट्टै छलफलहरू चलाइएको थियो । उक्त छलफलबाट प्रत्येक वडाबाट प्रतिनिधित्व गर्ने गरी तिनै प्रतिनिधिबाट पुनः २३ जना वार्ड स्तरका प्रतिनिधिको छनौट गरियो । त्यसपश्चात् यी वार्ड स्तरका प्रतिनिधिहरू र स्वयम्सेवकहरू आपसमा छलफल गर्दै विभिन्न टोलबाट आएका समस्याहरूलाई केलाउने र त्यसलाई समितिका सदस्यहरूसँगको बैठकमा प्रस्तुत गर्न एउटा सिङ्गो रूपको खाका बनाउने काम भयो । यस क्रममा धेरै समस्याहरू सबै टोलबाट एकै हिसाबले आएको पाइए पनि केही समस्याहरू टोल स्तरीय थिए भने केही वर्ग वा जाति स्तरका पनि थिए । जस्तै: जङ्गलमा डढेलो लाग्दा वन नजिक घरहुनेहरूलाई डर हुनु, गोलका लागि छुट्टै काठ नपाउनु, आदि । यो चरणको उद्देश्य आफ्नो टोल तथा वार्ड भित्रका समस्या एवम् सवालहरू र तिनका समाधानका उपायहरू के के छन् भन्ने कुराको खोजी गर्न तथा वन समितिसँगको छलफलमा टोलबाट आएका समस्या, सवाल तथा सुझावहरू सङ्गठित व्यवस्थित तथा प्रभावकारी ढङ्गले कसरी लान सकिन्छ भन्ने थियो ।

५. समितिसँग स्वयम्सेवक र टोल प्रतिनिधिहरूको छलफल

टोल प्रतिनिधिहरूले ५४ टोलका समस्याहरूलाई चिरफार गर्दै स्वयम्सेवक र अनुसन्धानकर्ताहरूको सहयोगमा तयार गरेका खाका मुताविक समितिमा प्रस्तुत गरेका थिए । त्यसमा समितिले कतिपय कुरालाई ठाउँ अस्वीकार गरेका थिए भने धेरै कुराहरूमा कमजोरी भएको महसुस गरेका थिए । यस चरणले टोल प्रतिनिधि र समितिका बीचमा समय समयमा छलफल हुनु पर्ने अन्यथा सा.व. समितिको मात्रै हो भन्ने भावनाको विकास हुने वा एक अर्कामा विश्वासको कमी भई टोलका उपभोक्ताहरूले समितिका क्रियाकलापमा सहभागी नहुने हुन्छन् भन्ने कुरा महसुस भएको थियो ।

६. तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण

समूहमा समस्या एवम् सवालहरू धेरै तथा विभिन्न प्रकृतिका हुन्छन् । त्यसकारण ती समस्याहरू मध्ये कुन समस्या जटिल छ, कुन सरल छ, कुनको छिटो भन्दा छिटो समाधान हुन जरुरी छ आदि कुराहरूको निक्कै गर्नुलाई पनि विश्लेषण हुन जरुरी हुन्छ । यदि विश्लेषण नगरी सभामा प्रस्तुत भएमा योजना फितलो र हचुवा हुन सक्छ भने समितिले उपभोक्ताहरूको विश्वास गुमाउन पनि सक्दछ ।

त्यसकारण यसरी विभिन्न टोलबाट ल्याई समग्रमा तयार पारिएको समस्याहरूको पोकोलाई अभै विश्लेषण गर्न योजना तर्जुमा गोष्ठीमा पनि प्रस्तुत गरिएको थियो जहाँ समिति सदस्यहरू, सल्लाहकारहरू, टोल प्रतिनिधिहरू र स्वयम् सेवकहरूको पनि उपस्थिति थियो । यस गोष्ठीमा समस्याहरूलाई अभै राम्रोसँग केलाउने र विश्लेषण गर्ने काम गरेर योजनामा ढाल्ने कामहरू भए भने कतिपय कुराहरूलाई नीति नियम बनाई लिखित प्रस्तावको रूपमा साधारण सभामा लाने समेत निर्णय भएको थियो ।

७. साधारण सभा र कार्ययोजना निर्माण

समूहको योजना तर्जुमा गोष्ठीमा छलफल तथा विश्लेषण गरिएका सवालहरू प्रस्ताव स्वरूप आठौँ साधारण सभामा प्रस्तुत गरिएको थियो । सभाले अधिल्ला विभिन्न चरणहरू तथा गोष्ठी/छलफलमा उठाइएका धेरै विषयहरूलाई छलफल गरी पास गरेतापनि मुख्य गरेर गरिब घरकुरियाको लागि काठको मूल्य ५०% छुट दिने र दाउरा खोल्दा दुई दिन अगाडि उनीहरूको लागि मात्र खोल्ने भन्ने कुरा पास गरेन तापनि गाविस भित्रमा समूहले छनोट गरेका १२५ घरधुरी विपन्न मध्ये पनि अति गरिब २५ घरकुरियाको हकमा घर बनाउन निःशुल्क काठ दिने र धेरै बनाउन नसक्ने उपभोक्ताहरूको घर बनाउने काममा समूहले क्रमशः सहयोग गर्दै जान भने सहमति भएको छ । सो निर्णय मुताबिक बनाइएका कामका योजनाहरू व्यवहारिक रूपमा कसरी कार्यान्वयन हुँदै जान्छन् भन्ने कुरा हेर्न नै बाँकी छन् ।

८. कार्ययोजना कार्यान्वयन

सहभागिमूलक कार्य तथा सिकाइ प्रक्रियामा संलग्न भएको नवलपरासीको सुन्दरी सा.व. उपभोक्ता समूहको आफ्नै योजनाहरू बनेका थिए । जस्तै: अध्ययन भ्रमणको कार्यक्रम । जडीबुटी व्यवस्थापन, प्रशोधन र सदुपयोगमा केन्द्रित अध्ययन भ्रमणको आयोजना सुन्दरी सा.व. र फरेष्टएक्सनको संयुक्त आर्थिक सहयोगमा गरिएको थियो । जसमा दोलखाको वैशाखेश्वरी सा.व. उपभोक्ता समूहको पनि संलग्नता थियो । अध्ययन भ्रमणबाट फर्किएपछि सुन्दरी वन समूहले हरो, वरो र अमलाबाट त्रिफला बनाउने, निम्न स्तरका ६ घरकुरिया उपभोक्तालाई कुरिलो रोप्न विरुवा उपलब्ध गराउने जस्ता कामहरू पनि योजनामा राख्नुका साथै कार्यान्वयन गरेका छन् । उपभोक्ताहरूले छरछिमेक तथा वनपात गर्दा आफूले पाएका जडीबुटीजन्य विरुवाहरू ल्याइ रोप्ने गरेको पाइएको छ । आफ्नो सा.व.मा भएका जडीबुटीहरूको संरक्षण गर्ने र त्यहाँ पाइने जडीबुटीहरू ल्याएर प्रदर्शन प्लटमा लगाइ उपभोक्तालाई चिनाउने र सो प्रजातिको उपयोग तथा महत्वबारे बुझाउने काम पनि योजना अनुरूप नै हुँदै आएको छ जुन एउटा उदाहरणीय कार्यको थालनी हो भन्न सकिन्छ । यसैगरी २५ घरधुरी विपन्न मध्ये तिनओटाको भने घर बनाइसकेको छ र एउटाको प्रक्रियामा रहेको छ । कतिपय योजनाका कुराहरू आगामी दिनहरूमा मात्रै कार्यान्वयन हुन्छन् । जस्तै: अति गरिब २५ घरकुरियालाई निशुल्क काठ वितरण, बाकल वितरण गर्ने परिवर्तित तरिका, आदि ।

९. अनुगमन तथा सिकाइ

यो सिकाइ प्रक्रियाले एक चक्र पूरा गर्दा पूरा चार महिना लागेता पनि धेरै उपभोक्तामा सा.व.को अवधारणामा स्पष्टता आएको र समूह भित्रका विभिन्न समस्या तथा सवालका बारेमा पनि धेरै जानकारी भएको कुरा सभामा भएका छलफलबाट पनि बुझ्न सकिन्थ्यो । जडीबुटी अनुसन्धानको कार्यको सुरुमा आफ्नो वनमा कुन-कुन प्रजाति पाइन्छ पाइँदैन भन्ने कुरा पनि समितिलाई यकिन थिएन जसले गर्दा उनीहरू आफैले छानेको अनुसन्धानको वरो प्रजाति समेत पछि बदल्नु परेको थियो । अनुसन्धान प्रक्रियाले समिति लगाएत धेरै उपभोक्ताहरूलाई आफ्नो वनको स्थितिवारे जानकारी दिलाउन मदत पुऱ्याएको उपभोक्ताहरूले स्वीकार गर्छन् । अर्कोतर्फ अध्ययन भ्रमण कार्यक्रमले सहभागी प्रतिनिधिहरूमा थप उत्साह र जाँगर जगाएको पाइएको छ भने कतिपय सहभागीको सा.व. प्रति हेर्ने दृष्टिकोण एवम् व्यक्तिको आचरणमा नै सकारात्मक परिवर्तन ल्याएको छ । हिजोसम्म सा.व.को काममा सहभागी नहुने व्यक्ति पनि आज सक्रिय रूपमा सहभागी हुँदै आएको छ । उपभोक्ताहरूको सा.व. र जडीबुटी सम्बन्धी बुझाइमा यस

भ्रमणले अझ स्पष्टता ल्याएको छ । उनीहरूले जडीबुटी अनुसन्धानको छुट्टै समिति बनाएका छन् जसले महिना महिनामा अनुसन्धान प्लटहरूमा पुगी त्यसको अनुगमन गर्ने गरेको पाइन्छ ।

माथि उल्लेखित सहभागिमूलक कार्य तथा सिकाइ प्रक्रियाको चरणहरू भट्ट हेर्दा एक चक्र पूरा गर्न पनि लामो समय लाग्ने देखिन्छ तर यस प्रक्रियाको सिद्धान्त नै 'गरेर सिक्ने' भन्ने रहेको हुँदा प्रत्येक चरणको बीच-बीचमा विभिन्न क्रियाकलापहरू गर्न पनि समय चाहिन्छ अन्यथा सबै उपभोक्तामा यस प्रक्रियाले ल्याएका कुराहरूको सञ्चार, वाद-विवाद र महसुस हुन पाउँदैन । यी समूहमा सहभागिमूलक कार्य तथा सिकाइको एक चक्र पूरा भए पश्चात् उपभोक्ताहरूमा समूह तथा समितिको काम, सा.व. को महत्व र यसबाट लिन सकिने फाइदा, वन पैदावारको न्यायोचित वितरण, समूहको नीति नियम आदि बारे जानकारी बढ्दै आएको देखिएको छ । त्यस्तै उपभोक्ताहरूले जडीबुटीको महत्व बुझ्दै आएपछि यसको पहिचान, संरक्षण, व्यवस्थापन र सदुपयोग जस्ता विविध विषयहरूमा उनीहरूको चासो बढ्दै आएको पाइन्छ । यसै क्रममा जडीबुटी व्यवस्थापन, प्रशोधन तथा सदुपयोग सबन्धमा केन्द्रित अध्ययन भ्रमण आयोजना भएपछि उपभोक्ताहरूमा अझै हौसला बढ्न गएको छ । फलस्वरूप जडीबुटी अनुसन्धानको कार्यमा उक्त समूहका उपभोक्ताहरूको सक्रिय सहभागिता रहदै आएको देखिन्छ । डेढ वर्ष अघिदेखि हालसम्म यी समूहका हरेक क्रियाकलापहरू नजिकबाट निहालेर हेर्दा अनुसन्धानको सुरुआत भएयता उपभोक्ताहरूको बुझाइमा धेरै फरक देख्न सकिन्छ । तिनै परिवर्तनहरूको विश्लेषण निम्न तवरले गरिएको छ ।

सामुदायिक वनको अवधारणामा स्पष्टता

करिव एक दशक अगाडि सबै प्रक्रिया पूरा नभै १३० घरकुरियालाई उपभोक्ता सदस्य वापत १०० रुपियाँका दरले रकम लिइ केही निश्चित व्यक्तिहरूको उपस्थितिमा सुन्दरी सा.व. गठन भएको थियो । आज यसको सदस्यता बढेर आधिकारिक रूपमा १२४० भएको छ भने अनौपचारिक तवरमा यो सङ्ख्या १४२० पुगेको छ । यस समूहले तिनै १२५ विपन्न घरधुरीलाई निशुल्क सदस्यता दिलाएको छ जुन एउटा अनुकरणीय निर्णयको रूपमा लिन सकिन्छ । समूहको सदस्यता सङ्ख्या वृद्धि भएतापनि हिजोदेखि नै समूह र वन व्यवस्थापनमा सहभागी भएका र पछि बन्दै गरेका उपभोक्ताहरूमा सा.व. को अवधारणा बारेको बुझाइ पनि फरक फरक नै पाइएको थियो । उपभोक्ताहरूमा सा.व. को गठन किन गर्नु पर्‍यो, वन समूहले लिएमा के हुन्छ, यसको नीति नियम कसले बनाउने हो, कसले निर्णय गर्ने हो, यसबाट आउने लाभांशहरू कसरी वितरण हुन्छ ? आदि प्रश्नहरूको उत्तरमा पनि एकमत देखिँदैन । यस्तो अवस्थामा समितिको चयनमा पनि गाउँका माथिल्ला वर्गका व्यक्तिहरूको वर्चस्व रहने र समितिमा भएका छलफल र निर्णयहरू उपभोक्तासम्म नपुग्ने साथै साधारण सभाहरू हुँदा भाषणमा मात्र सीमित हुने हुँदा उपभोक्ताहरूले सा.व. को अवधारणा समेत नबुझ्नु स्वभाविक देखिन्छ । सा.व. को अवधारणा नै नबुझ्नेको स्थितिमा त्यसभित्रका जडीबुटीजन्य वोटविरुवाहरूको वास्ता नगर्नु कुनै अस्वभाविक कुरा होइन । समितिका वर्तमान अध्यक्ष ठाकुर पाण्डेका अनुसार उनीहरूले दुई चार वर्ष अघिमात्र बरो, बेल जस्ता केही जडीबुटीजन्य रुखहरू काम लाग्दैन भनेर काटेर हटाएका थिए । यस्तो अवस्थामा रहेको स्थितिलाई जडीबुटी अनुसन्धानको प्रक्रियामा पटक पटक समितिसँग भएका औपचारिक र अनौपचारिक छलफलहरूले उनीहरूको सोचाइमा धेरै फरक पारिदिएको महसुस भएको छ । अर्कातर्फ हरेक टोल-टोलमा भएका छलफलबाट पनि उपभोक्ताहरूमा सा.व.को जानकारी एवम् अनुसन्धानको काममा उनीहरूको सक्रिय सहभागिता बढ्दै आएको छ ।

सामुदायिक वनको व्यवस्थापन र न्यायोचित लाभांश वितरण

सा.व. को व्यवस्थापन अन्तर्गत काँटछाँटको काम व्यवस्थित तवरले गर्न प्रत्येक वडा-वडाका उपभोक्ताहरूलाई दुई-दुई दिनको पालो लगाइ प्रत्येक दिन १०-१० जनाको छुट्टा छुट्टै टोली बनाएर काँटछाँट गरिएको छ । प्रत्येक टोलीले काँटछाँट गरेको कार्य के कस्तो रह्यो त्यसको अनुगमन गर्न

समिति सदस्यहरूलाई जिम्मेवारी दिइएको थियो । यसरी वनको काँटछाँट हुँदा कतै बाक्लो र कतै पातलो भएको र कतिपय ठाँउमा राम्रोसँग भाडी सफा नभएको कुराहरु अनुगमनबाट ल्याइ समितिको बैठकमा समीक्षा भएको थियो । धेरै समूह बनाइँदा समिति सदस्यले मात्र हेरविचार पुऱ्याउन असंभव भएकाले आगामी दिनमा टोल प्रतिनिधिहरूलाई पनि वन व्यवस्थापन तालिम दिएर टोल अनुसार अनुगमन गर्न लगाएमा अझ राम्रोसँग वन काँटछाँट गर्न सकिन्छ भन्ने नयाँ सिकाइ आएको छ । यसरी वनको काँटछाँट गर्ने कार्यमा जम्मा ६०० घरकुरियाको मात्र सहभागिता भएको र कम्तिमा पनि १० भारीका दरले दाउरा प्रति घरकुरियाले पाएका समितिका सदस्यहरु बताउँछन् ।

काठको हकमा हावाले ढलाएका, पैहोले तानेका र आफै सुकेका रुखहरु काट्ने जिम्मेवारी समितिले लिएर निश्चित मान्छेहरूलाई काममा लगाइ काट्ने, गिँड्ने, चिर्ने र ढुवानी गरी समूहको अफिस परिसरमा जम्मा गर्ने गरिन्छ । यस्ता कार्यमा धेरै मानिसहरुले काम पाउने भएतापनि अहिलेसम्म समूह बाहिरका व्यक्तिहरूलाई लगाइएकोमा अब आयन्दा स्थानीय गरिब उपभोक्तालाई नै प्राथमिकता दिने भन्ने निर्णय भएको छ । अहिले उपभोक्ताहरूको माग अनुसार चिरानी काठ दिइन्छ । पहिला गोलिया नै वितरण गरिन्थ्यो । त्यसरी गोलिया दिँदा कसैलाई भित्र धोत्रो पसेको हुने भने कसैलाई राम्रो पर्ने हुनाले सबैलाई समान होओस् भनेर यो क्रम सुरु भएको हो भन्छन् वन हेरालु कलबहादुर गुरुङ । वन पैदावारको वितरण प्रक्रिया सरसरती हेर्दा वरावरीको ढुङ्गले हेरिएता पनि केही वन पैदावारको वितरण न्यायोचित भएको देखिन्छ । जस्तै: प्रथमत, जे जति घरकुरियालाई घाँसको आवश्यकता पर्छ ती घरकुरियालाई बाह्रै महिना निशुल्क रुपमा घाँस ल्याउन दिइएको छ जसमा करिब १०० घरकुरिया भएको अनुमान समितिले गरेको छ । दोस्रोमा, वन काँटछाँटको कार्यमा जे जति घरकुरियाको सम्लग्नता रहन्छ तिनै घरकुरियाले दाउरा पाउँछन् जसलाई दाउराको आवश्यकता छैन उ सो कार्यमा सहभागी हुँदैन । तेस्रोमा, काठको हकमा अति गरिब घरकुरियाले किनेर लिन नसक्ने अनुभव भए पछि निशुल्क पाउने निर्णय भएको छ जुन नियम हिजो थिएन ।

त्यस्तै जडीबुटी सम्बन्धमा कुनै सोच नभएको स्थितिमा आज यसको व्यवस्थापन गर्ने सम्बन्धमा धेरै नियमहरु पनि बनाइएका छन् । जडीबुटीको अनुसन्धानमा फरेष्टएक्सन सँगसगै काम गर्न जडीबुटी समिति बनाइएको छ जो सक्रिय रुपमा अनुसन्धान प्रक्रियामा सहभागी हुँदै आएको छ । जडीबुटीको व्यवस्थापन, प्रशोधन र बजार सम्बन्धमा जानकारी भएमा अझ उपभोक्ताहरुमा ज्ञान बढी जडीबुटीको राम्रो संरक्षण र व्यवस्थापन होला भन्ने उद्देश्य अनुरूप कार्ययोजनामा जडीबुटी विकास कार्यक्रम राखिएको थियो । उनीहरुले हरो, बरो र अमला सडकलन गरेर त्रिफला बनाइ समूह भित्र र समूह बाहिरका व्यक्तिहरूलाई विक्री (२०० ग्रामलाई रु ६५ का दरले) गरेको पाइएको छ । उनीहरुको पूर्वानुमान अनुसार यसबाट चार पाँच हजार रुपैयासम्म फाइदा हुन सक्छ भन्ने छ । उनीहरुले यसको अनुभव अनुसार उत्पादन बढाउँदै जाने र अन्य प्रजातिको बजारहरु पनि खोजी गर्नुका साथै छिमेकी समूहहरूसँग नेटवर्क बनाई यसको विकास गर्ने लक्ष्य राखेका छन् । हिजोका दिनसम्म जडीबुटी नगन्यरुपमा घरायासी प्रयोग बाहेक खेर गइरहेको थियो भने आज त्यसबाट थोरै भएपनि समूहले आम्दानी लिन सफल भएको छ । यस बाहेक गरिब ६ घरकुरियालाई आफ्नो घर नजिकको सा.व. को खाली जग्गामा कुरिलोका २,००० विरुवाहरु रोप्न दिईएको छ तर त्यसको अनुगमन भएन भन्ने सवाल उठिरहेको पाईएको छ । अब यस कार्यको पनि अनुगमन गरेर सुधार गर्दै जानु पर्छ भन्ने कुरा समिति सदस्यहरु बताउँछन् ।

यसैगरी वन व्यवस्थापन अर्न्तगत वनको संरक्षण गर्नु पनि अर्को मुख्य कार्य हो जस अर्न्तगत बाह्रै महिना चरिचरण बन्द गरिएको छ भने गर्मि मौसममा हुने आगली जस्ता घटनाहरु हुननदिन टोली बनाई गस्ती गर्ने भन्ने निर्णय भएको छ । हाल सो निर्णय मुताविक वनलाई आगालागिबाट बचाउन चैत्र ११ गतेबाट सम्मको लागि दिनको १० जना उपभोक्ता र दुई जना वन हेरालुको पनि परिचालन गरिएको छ । यिनीहरुको काममा अनुगमन गर्न समितिबाट एक जना सदस्य पालैपालो पठाइने गरिएको छ । त्यसकारण यस कार्यबाट के थाहा हुन्छ भने साधारण सभाले गरेका निर्णयहरु क्रमशः कार्यान्वयन हुँदै छन् ।

माथिका कार्यहरुबाट के प्रष्ट हुन्छ भने हिजोको वन व्यवस्थापन पद्धति काठ उत्पादनमा मात्र केन्द्रित रहँदै आएको छ । यस्तो हुनुमा सरकारी कर्मचारीले भै सा.व. उपभोक्ता समितिका सदस्यहरु पनि वन पैदावार भन्ने वित्तिकै काठ नै हो भन्ने बुझाई भएको पाइयो । लघुवन पैदावारलाई वास्ता नगरेको पाइयो । तर काठबाट आएको आम्दानीले मात्र समूहको असीमित आवश्यकता पूरा गर्नलाई हरेक वर्ष असमर्थ हुँदै जाँदा उपभोक्ता समितिमा के कसरी समूहको आम्दानी बढाउन सकिन्छ भन्ने प्रश्न उब्जिरहेको अवस्थामा यो अनुसन्धानले जडीबुटीको पनि व्यवस्थापन गर्दै गएमा आम्दानी बढाउन सकिन्छ भन्ने भावनाको विकास उपभोक्ताहरुमा गराउन सफल बन्दै गएको छ ।

वन पैदावारको न्यायोचित मूल्य निर्धारण

वन पैदावारको मूल्य न्यायोचित बनाउनु पर्छ, भन्ने प्रस्ताव टोल-टोलबाट आएका थिए । यदि कसैले वन पैदावार किन्न सक्दैन र उसको जग्गा जमिनमा एउटा बुटो पनि छैन भने उसलाई वन पैदावार पाउँदैनस् भन्न सकिदैन र सा.व. को अवधारणा, श्री ५ को सरकारको वन नीति लगायत गरिवी न्यूनीकरण कार्यक्रमले पनि यसलाई स्वीकार गर्दैन । यसका साथै विभिन्न गोष्ठी, तालिम तथा भ्रमणको प्रभावबाट पनि गाउँका अगुवाहरु गरिवहरुलाई सा.व. बाट विशेष फाइदा दिनु पर्छ भन्ने कुराको पक्षधर हुँदै आएको पाइन्छ । अर्कोतर्फ गरिव उपभोक्ताले कहिल्यै पनि काठ उपयोग गर्न केवल पैसाका कारणले नसक्ने भए तर उनीहरु पनि उपभोक्ता हुन भने फाइदा के पाए त ? पैसा हुनेको लागि मात्र त सा.व. होइन भन्ने बारेमा व्यापक छलफल भएको थियो । फलस्वरूप: अति गरिव २५ घरकुरीयालाई निशुल्क काठ दिइ घर बनाइदिने निर्णय पास हुन सकेको थियो । २५ घर बाहेक अन्य गरिव घरकुरीयाहरुलाई काठको ५०% छुट दिनुपर्छ भन्ने प्रस्ताव चाहि निर्णय हुन सकेन । हामी सबै गरिव छौं, गरिवलाई कसरी परिभाषित गर्ने भन्ने सवाल उठाइएपछि यो निर्णय भएन र पुरानो मूल्य नै कायम रह्यो । त्यस्तै गरेर दाउरा वार्षिक ३ पटक खोलिँदा हरेक खोल्ने मितिको २ दिन अगाडि नै विपन्नहरुका लागि खोल्ने भन्ने प्रस्ताव राखिएता पनि सबै एउटै मिति र समयमा वन भित्र पस्ने भन्ने निर्णय भयो । यस किसिमको सोच आजभन्दा अगाडि नआएता पनि अब प्रस्तावको रुपमा साधरण सभामा व्यापक छलफल हुनुले गरिव वर्गका समस्याहरु पनि उठ्न र सुनिन थालेको सकारात्मक सङ्केतको रुपमा लिन सकिन्छ ।

समूह सञ्चालन तथा सुशासन

आज भन्दा अगाडि सुन्दरी सा.व. उपभोक्ता समूहका विभिन्न कार्यहरु समूहले परिचालन गर्नुको सट्टा समितिले मात्र सञ्चालन गरेको कुरा समिति आफैँले स्वीकार गरेको छ । जस्तै: उपभोक्तालाई डढेलो लाग्दा निभाउन जाउँ भनेर माइक फुक्दापनि उपभोक्ताहरुको ज्यादै न्यून सहभागिता रहेको थियो । यसबाट “सा.व. समितिको मात्र हो उनीहरुले मात्रै आगो निभाउनु पर्छ वा संरक्षण गर्नु उनीहरुको नै जिम्मेवारी हो” भन्ने भावना धेरै उपभोक्तामा भएको बुझिन्छ किनकी हिजोसम्म समितिका सदस्यहरुले उपभोक्ताहरुको विचार बुझ्ने प्रयास नै गरेका थिएनन् र समाजका केही गन्यमान्य, धनीमानी, टाठाबाठा, बुद्धिजीवी आदिको सरसल्लाहाबाट मात्र चल्दै आएका थिए । यसले गर्दा “सा.व. समितिको मात्र हैन समिति त समूहको गोठाला हुन्” भन्ने भावनाको विकास गराउनु पर्ने आवश्यकता महसुस भएको छ ।

समूहका धनीमानी, टाठाबाठा, बुद्धिजीवी आँउदा समिति सदस्यहरु र समूहको कार्यालयका कर्मचारीले जे जस्तो व्यवहार गर्छन् त्यस्तै गरिव वा कथित साना जातिका उपभोक्ता आँउदा सोही व्यवहार उसले पाउँदैन । धनीमानीले भनसुन गरेर, धम्काएर पनि काम गराउँछन् भने निम्नस्तरका उपभोक्ताले त्यो गर्न वा बोल्न पनि सक्दैनन् । त्यसकारण समितिका सदस्यहरुको पक्षपातपूर्ण व्यवहार हुनसक्छ भन्ने कुरा देखिन्छ तर सहभागिमूलक कार्य तथा सिकाइ प्रक्रिया पश्चात् हाल आएर समूहका साधारण उपभोक्ताहरुले पनि समितिको व्यवहार तथा क्रियाकलाप माथि विभिन्न टिकाटिप्पणी तथा प्रश्नहरु उठाउन थालेका छन् । जस्तै: समितिले भत्ता खाएर काम गर्ने, समितिलाई मात्र भ्रमणमा सहभागिता गराउने, ठूलावडाको कुरा सुन्ने, समूहको कार्यालयमा १० देखि ५ बजेसम्म कर्मचारी नबस्ने, एउटै

काममा पटक-पटक धाउनु पर्ने, समितिका कमजोरीहरू लुकाउने, आफ्ना मान्छेलाई राम्रो काठ दिलाउने वा पहिले नै नम्वर लगाइ दिने, कसैले सा.व. को प्लट उपयोग गरिरहने भन्ने कसैले नपाउने, आदि कुराहरू साधारण सभामा उठेका थिए जसले समूहमा सुशासनको खाँचो छ भन्ने देखाउँछ। समूह भित्र विभिन्न विषयमा सुधार ल्याउनु पर्ने कुराहरू जस्तै: साना ठूलाको बीचमा भेदभाव नहुने, सबैलाई तालिम, गोष्ठी तथा अध्ययन भ्रमणमा सहभागी गराउनु जाने, सबैका कुरा सुन्ने र सबैको सहमतिमा निर्णय गर्ने, सा.व.को व्यवस्थापनमा सहभागी हुन सबैलाई अभिप्रेरित गर्ने, समूहको हरहिसाब राम्रोसँग राख्ने र कसैले हेर्न मागेमा हेर्न दिने साथै समूह भित्रका दुई सार्वजनिक स्थलमा हिसाब किताब तथा निर्णयहरू टाँस गर्ने आदि को निर्णय साधारण सभामा भएको छ। यस्ता निर्णय भएका कुराहरू आगामी दिनमा के कसरी हुँदै जान्छन् भन्ने कुरा उपभोक्ता स्वयम्ले अनुगमन गर्दै जाने छन्।

प्रभावकारी शैलीमा साधारण सभा सञ्चालन

विगतका साधारण सभामा सहभागी हुन आउनुहोस् भन्ने पत्र पठाएर र माइक फुक्दा पनि ५०% भन्दा न्यून सहभागिता पाइएको थियो किनकी उपभोक्ताहरूमा यस प्रति त्यति चासो भएको थिएन। यस्तो किन भयो भन्ने सन्दर्भलाई केलाउँदै जाँदा त्यहाँ उपभोक्ताका समस्या तथा सवालका बारेमा कुराहरू उठाउनु भन्दा पनि बढी भाषण हुने र समूह कोषको रकम बाँटफाँटमा समाजका अगुवा, टाठाबाठा, धनीमानीहरूको चर्का चर्की पर्ने क्रम दोहोरीरहने नै हो भन्ने धेरै उपभोक्ताको ठहर रहयो। कतिपय गरिव महिला तथा पुरुषहरू त साधारण सभामा गयौं भन्ने हामीले पाउने खाने केही हुँदैन बरु कसैको काममा गइयो भन्ने खान त पाइएला भन्ने आउनुभन्ने भन्ने थाहा भयो। यस पटकको साधारण सभामा भने केही फरक भएको धेरै उपभोक्ताले महसुस गरेका रहेछन्। जस्तै: यस पटक उपभोक्ताहरूको उपस्थिति पनि ६०% भन्दा बढी नै रहेको थियो। आजभन्दा अगाडिका साधारण सभाहरूमा उपभोक्ताहरू आउने-जाने र भद्रगोल तरिकाले बस्ने परम्परा थियो भने यसपटक वडास्तरमा बस्ने परिपाटिको सुरुआत भएको थियो जसले आ-आफ्नो वडा स्तरमा सवाल निकाल्न र छलफल चलाउन सकिने हुनाको साथै विवाद कम सिर्जना भै निर्णय छिटो हुन सक्ने समितिले महसुस गरेको छ। यसपटकको साधारण सभा उपभोक्ताहरूले भोगेका विविध समस्या तथा सवालहरू उपर छलफल गरी त्यसको निराकरण गर्ने उद्देश्यका साथ छलफल चलाइएको थियो। समूहका वा छिमेकी समूहका साथै विभिन्न सङ्घ संस्थाका प्रतिनिधिहरू भाषण गर्न नपाउने भएपछि विस्तार-विस्तार उनीहरू सभाबाट बाहिरिएको स्पष्ट देख्न सकिन्थ्यो। यसै भेलामा गाउँको सबैभन्दा ठूलो, गन्यमान्य व्यक्ति वा कुनै कार्यालय सङ्घसंस्थाको हाकिम वा ठूलोमान्छेलाई प्रमुख अतिथि बनाउने चलनलाई उल्टाएर गाउँकी ज्यादै विपन्न वर्गकी विधवा दलित महिला, सुमित्रा वि.क.लाई प्रमुख-अतिथि बनाइएको थियो। यसरी उनको नाम बोलाइदा उनलाई लाज लागे जस्तो कता कता अफ्यारो महसुस भएको उनको अनुहारले देखाउथ्यो। यस घटनाले निम्न स्तरका तथा तल्लो जातिका मान्छे पनि सन्मानित हुन सक्छन् भन्ने कहिल्यै नघटेको कुरा भएको छ जुन धेरै राम्रो पक्ष हो भन्छन् मेघनाथ रामदाम। यस्ता खालका परिवर्तन कसरी सम्भव भयो त भन्ने प्रश्नमा यहाँका सक्रिय सदस्यहरूको धारणामा सहभागिमूलक कार्य तथा सिकाइ प्रक्रियाले ठूलो सहयोग पुऱ्याएको छ भन्ने पाइएको छ।

गरिबी न्यूनीकरण कार्यक्रम

यस समूहमा केही सरकारी तथा गैह्र सरकारी सङ्घ संस्थाहरूले गरिबी न्यूनीकरण गर्ने कार्यमा सहयोग पुऱ्याउँदै आएका छन्। सुन्दरी सा.व. उपभोक्ता समूहले पनि सोही उद्देश्यलाई मध्यनजर राख्दै आफ्नो समूहका गरिव घरकुरियालाई सहयोग गर्न गाउँघरमा पहिलेदेखि नै चल्दै आएको बाखा पाल्ने र त्यसबाट फाइदा लिने परम्परागत तरिकालाई नै यथावत् गरी गरिबहरूलाई बाखा किनिदिने कुरा सातौं वार्षिक भेलाले निर्णय गरी सो कार्य समूह भित्र सञ्चालन गर्दै आएको छ तर सो कार्यक्रमबाट उपभोक्ताले सोचे अनुसारको उपलब्धि लिन नसकेको कुरा उनीहरू बताउँछन्। यसका धेरै कारणहरू छन् जस्तै: कतिपय

गरिवहरूको घरमा बाखा पाल्नको लागि खोर नहुनु, घाँसको लागि आफ्नो जग्गामा बोट विरुवा कम हुनु, घरमा एउटा बाख्रो मात्र पाल्दा धेरै फाइदा नदेखिनु, बाखा पाल्ने उपभोक्ताहरूको सोचाइमा पनि परिवर्तन नआउनु, उन्नत जातको बाखा नहुनु, आदि हुन् । कतिपय बाखापाल्ने उपभोक्ताहरूमा बाखा पाल्न किन दिइएको हो यसबाट हामीले कसरी फाइदा लिने हो भन्ने कुराको बुझाइ नहुनाले पनि बाखा पालन कार्यक्रम त्यति प्रभावकारी देखिएको छैन । जस्तै: बाखापालन समितिका सदस्य रामचन्द्र हमालले बताए अनुसार 'समूहले दिएको बाखाबाट पाठा-पाठीहरू फिर्ता गरेपछि अब माउहरू बेची दिए हुन्छ' भनी उपभोक्ताहरूले प्रश्नहरू सोधेका छन् । त्यसकारण अब अनुगमन गर्ने क्रममा बाखापालक उपभोक्ताहरूको मनोबल बढाउने खालको सरसल्लाह दिने भन्ने वन उपभोक्ता समिति र अनुगमन समितिका सदस्यहरूको निर्णय भएको छ ।

अन्तमा, समूहमा जडीबुटी अनुसन्धान प्रक्रियाले धेरै कुराहरूमा प्रश्न उठाइ दिंदा समिति लगायत उपभोक्ताहरूले पनि काम गर्नु पूर्व सोच्नु पर्ने रहेछ भन्ने बुझाइ आएको छ । त्यस्तै कुनै पनि काममा भट्ट परिवर्तन आउन कठिन छ तर प्रयास निरन्तर हुँदै गएमा सकारात्मक परिवर्तनहरू हुँदै जान्छन् भन्ने कुरा विगत एक वर्षको अनुभवले पनि बताएको अनुभव गर्न सकिन्छ । यस प्रक्रियाको प्रयोग देशभरका वन उपभोक्ता समूहहरूले पनि गर्नमा कुनै अप्ठ्यारो र नसकिने कुरा देखिदैन । यदि राम्रो ढङ्गले सहजीकरण हुँदै जाने हो भने समूहका धेरै गाँजिएका समस्याहरू विस्तार विस्तार सुल्झीइ अधिकांश उपभोक्ताहरूमा सक्रियता बढ्न सक्ने कुरा सुन्दरी सा.व. उपभोक्ता समूहहरूको अनुभवबाट प्रष्ट हुन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

Yapa, Lakshman 1993. What are improved seeds ? An Epistemology of the Green Revolution, Economic Geography. Vol. 69. No-3 pp 254-273.

सुन्दरी सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहका विभिन्न उपभोक्तासँग भिन्न-भिन्न समयमा भएको लेखको व्यक्तिगत भेटघाट तथा छलफल ।

(लेखक फरेष्टएक्सन काठमाडौंमा कार्यरत हुनुहुन्छ)